
СВІЙСЬКІ ТА ДИКІ ССАВЦІ З ДАВНЬОРУСЬКОГО ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА

О. П. Журавльов

У статті наводиться характеристика свійських та диких ссавців, кістки яких знайдено під час розкопок Пастирського городища. Зроблено висновки про своєрідність тваринництва на півночі.

Протягом 1990—1993, 1995, 1997 рр. експедицією ІА НАНУ під керівництвом О. М. Приходнюка провадились розкопки давньоруського Пастирського городища (с. Пастирське, Черкаська область, Смілянський район), яке датується другою половиною VII—VIII ст. н. е. Мета цієї статті — дати характеристику знайденим під час розкопок остеологічним матеріалам. Вони представлені в основному кухонними рештками, про що свідчать значна роздробленість кісток (це робилося для здобуття кісткового мозку при вживанні в їжу) і сліди порізів на кістках, які залишаються при розбиранні туш. Спочатку подається огляд тварин, а потім — загальна характеристика тваринництва і полювання.

Бик свійський. Цей вид серед остеологічних матеріалів з Пастирського городища за кількістю кісток займав перше місце, а за числом особин — друге, поступаючись свині свійській (табл. 1). Через малу вибірку та значну роздробленість кісток неможливо відповісти на питання, рогата чи комолà порода розводилась мешканцями цього городища. Враховуючи знахідку фрагмента рогового стрижня (табл. 1), можна припустити, що рогата. Відомо, що розведення рогатих порід було властиве давньоруським поселенням і городищам, розташованим у Середньому Подніпров'ї. Це Монастирок¹, Іван, Чучин, Комарівка, Старокіївська гора². У той же час, відомі пункти, де розводилися і комолі породи. Це Обухів-III та пам'ятки лівобережних боршевських та роменських племен⁴.

Порівнюючи розміри кісток бика з Пастирського городища (табл. 2) з аналогічними з інших давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я⁵, можна констатувати, що вони відрізнялись. Мала вибірка не дозволяє робити остаточні висновки, але за попередніми даними слід зробити припущення, що на цих поселеннях і городищах розводили різні породи свійського бика. Отже, підтверджується думка автора⁶, що тваринництво на різних давньослов'янських та давньоруських поселеннях і городищах велося відокремлено, без контактів навіть з поряд розташованими поселеннями і городищами. Можливо, таке явище можна пояснити належністю цих поселень і городищ різним давньослов'янським племенам, з яких складалася Київська Русь.

Те, що в їжу вживалися тварини віком старше одного року (табл. 1), свідчить про гарну кормову базу тваринництва, основу якої становили спеціально заготовлені на зимовий період корми.

Вівця свійська. Кістки цього виду нечисленні (табл. 1). Але причина в труднощах визначення дрібної рогатої худоби, оскільки за загальною кількістю кісток ця група тварин займає в остеологічних матеріалах з Пастирського городища третє місце серед свійських тварин. Розміри кісток овець з Пастирського городища (табл. 2) практично не відрізняються від аналогічних з Монастирка⁷ та городищ Середнього Подніпров'я⁸. Але через малу вибірку остаточні висновки робити ще рано.

Загалом тварини мали невеликі розміри, на що вказує і висота в холці, розрахована за коефіцієнтами Д. Хаака і В. Й. Цалкіна⁹ (табл. 2).

Коза свійська. За кількістю кісток цей вид займає останнє місце серед свійських тварин на Пастирському городищі (табл. 1). Тварини мали невеликі розміри (табл. 2).

Свиня свійська. Цей вид в остеологічних матеріалах з Пастирського городища за кількістю кісток займав друге, а за числом особин — перше місце серед свійських тварин (табл. 1). Оскільки в їжу вживались здебільшого молоді та напівдорослі тварини, можна казати про м'ясний напрямок у свинарстві на цьому городищі. Через це кісток, які можна було виміряти, виявилось дуже мало (табл. 2). І все ж їх розміри свідчать, що свині з Пастирського городища майже не відрізнялись від свиней з давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я¹⁰. Проте мала вибірка не дозволяє робити остаточні висновки. При зростанні вибі- рок зменшується значення помилки середнього арифметичного. І тоді можуть бути виявлені деякі відмінності.

Кінь свійський. Кістки цього виду в остеологічних матеріалах з Пастирського городища були нечисленними (табл. 1). Виміряти вдалося лише кілька з них (табл. 3), тому робити будь-які висновки поки що неможливо.

Слід зазначити, що за остеологічними матеріалами важко робити висновки про роль коня в господарстві. Кісткові рештки дають уявлення тільки про значення тварин у м'ясному харчуванні населення. Звичайно, чим більше було тих чи інших тварин, тим більше саме їх вживали у їжу. Але якщо кінь стає тягловою твариною, його починають бересті і в їжу не використовують. Адже виростити і утримувати коня складніше, ніж велику та дрібну рогату худобу чи свиню. Отже, мала кількість кісток від коней в остеологічних матеріалах зі стародавніх поселень і городищ свідчить лише про його незначну участь у м'ясному харчуванні населення, але не про його роль у господарстві в цілому.

Собака свійський. Цей вид в остеологічних матеріалах з Пастирського городища був нечисленним (табл. 1). Розміри небагатьох кісток, які вдалося виміряти, наведені в табл. 3. Собак, можливо, в їжу не вживали. Цим і пояснюється невелика кількість їх кісток серед кісткових решток, тобто кухонних залишків. Судячи з розмірів кісток, собаки були невеликими.

Кабан. Цей вид був звичайною мисливською здобиччю у давньоруських племен Середнього Подніпров'я¹¹ та стародавніх слов'ян¹². Оскільки чисельність кабанів у ті часи була значною, поодинокі знахідки їх кісток на Пастирському городищі (табл. 1) свідчать про незначну роль мисливства в господарстві місцевого населення.

Кабани дуже невибагливі до місць свого мешкання. Тому робити за знахідками їх кісток висновки про оточуюче середовище неможливо. Незначна вибірка, через що вдалося поміряти лише одну кістку (табл. 3), не дозволяє охарактеризувати цей вид у повному обсязі.

Козуля звичайна. Оскільки козуля є типовим лісовим мешканцем, що дотримується світлих лісів з розвиненим підліском¹³, наявність її кісток на Пастирському городищі свідчить про значні лісові масиви поблизу нього.

Знайдено лише одну кістку — таранну (табл. 1 і 3). Тому охарактеризувати цей вид у повному обсязі поки що неможливо.

Тур, або первісний бик. Цей вид був бажаною мисливською здобиччю, оскільки тварина давала багато м'яса, міцну шкіру, кістки та сухожилля для господарських потреб. Незначна кількість кісток тура на Пастирському городищі може свідчити просто про слабо розвинене мисливство на ньому (табл. 1). Через невелику вибірку (табл. 3) дати характеристику цьому виду поки що неможливо.

Отже, остеологічні матеріали з Пастирського городища свідчать, що основу м'ясного харчування його населення складали свійські тварини, переважно свиня та велика рогата худоба (табл. 1). За числом особин свині становили 31% від загальної кількості свійських тварин, велика рогата худоба — 28%, а дрібна — 26%. На коня припадало 9% і на собаку — 6%. Проте, якщо брати вихід м'яса з однієї особини, частка овець і кіз у м'ясному харчуванні буде незрівнянно нижча, ніж свиней та великої рогатої худоби.

Співвідношення між свійськими тваринами на Пастирському городищі практично не має аналогів серед досліджених на даний час давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я. Лише в Комарівці, як і на Пастирському, переважала свиня, але відсоток дрібної рогатої худоби був удвічі меншим, ніж на Пастирському. На решті пам'яток переважала велика рогата худоба, свиня була на другому місці, на третьому — дрібна рогата худоба¹⁴. Звичайно, незначна вибірка з Пастирського городища (всього кілька сотень кісток) не дозволяє ро-

бити надійні висновки, але складається враження, що тваринництво на ньому не мало аналогій серед давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я (перевага свинарства і великий відсоток овець та кіз).

Мисливство відіграло незначну роль у господарстві населення Пастирського городища (табл. 1). Дикі ссавці за числом особин становили лише 6%. Близькі показники були на Чучині та Івані, на решті давньоруських пам'яток відсоток диких ссавців був на порядок вищим — 15—29%¹⁶. Можливо, ці розбіжності були викликані як умовами оточуючого середовища, так і особливостями господарства того чи іншого поселення чи городища.

Остеологічні матеріали з поселень і городищ, які складаються практично лише з кухонних решток, не дають можливості визначити, м'ясний чи хутровий напрямок переважав у полюванні їх мешканців. Справа в тому, що шкури з хутрових звірів треба знімати одразу після здобуття, інакше псується хутро. Кістки цих тварин лишаються на місці полювання і на поселення можуть потрапити лише тоді, коли м'ясо здобутого звіра може вживатися людьми, як, наприклад, бобра чи зайця. Але більшість хутрових звірів (куниця, ласки, тхори, білки тощо) в їжу не йдуть. Тому кістки від них потрапити на поселення можуть лише випадково. В той же час, при здобутті м'ясного звіра (кабана, козулі, тура) на поселення потрапляла або вся туша (звичайно, разом із кістками), або якась її частина. Отже, саме кістки від м'ясних звірів будуть мати значно вищий відсоток у кухонних рештках порівняно з хутровими. Виходячи з цього, для Пастирського городища можна констатувати «м'ясний» напрямок у полюванні. А от чи був там хутровий, невідомо.

Невелика вибірка ставить значні труднощі в спробі описати оточуюче середовище навколо Пастирського городища під час його існування. Можна припустити наявність широколистяних лісів, зокрема дубових, де мешкали кабани, козулі, тури і де відгодовувалися влітку свійські свині. Очевидно, були і більш-менш відкриті місця для випасу овець. Отже, масмо набір тварин лісостепоного ландшафту. Детальніше це питання висвітлити неможливо через брак відповідних даних.

Таким чином, можна констатувати для Пастирського городища розвинене тваринництво з хорошою кормовою базою і незначну роль мисливства в господарстві населення.

Таблиця 1. Перелік знахідок кісток ссавців з Пастирського городища VII—VIII ст. н. е. (1990—1993, 1995, 1997 рр.)

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Кабан	Козуля звичайна	Тур
1. Частина скелета										
Рогові стрижні самців		3								
Рогові стрижні самок	1		1							
Мозкові частини черепа	15			11	9					
Лицьові частини черепа	4			10	7					
Зуби верхні	8			20	11	6				
Нижні щелепи	14			16	21		3			
Зуби нижні	9			14	7	5	1	2		
Хребці	58			19	16		8			
Ребра	41			15	18		1			
Лопатка	22	1		2	9					
Плечові	12(2)	5	2	13(2)	15(2)	1	5			
Променово-ліктвові	22(4)	3	1	4	14(1)		2			4
П'ясткові	7(1)	1		1	3(1)					
Тазові	15			4	15	2				
Стегнові	14(3)	1		4(3)	8(6)		3(1)			

Ознака	Бик свійський	Вівця свійська	Коза свійська	Вівця та коза	Свиня свійська	Кінь свійський	Собака свійський	Кабан	Козуля звичайна	Тур
Великогомілкові	7(2)	1		3(1)	10(4)	3	3	1		
Таранні	8			1	3	1			1	
П'яткові	4(2)	1(1)			5(1)		1			
Центральні	2									
Наколінки	1									
Грифельні						2		2		
Інші суглобові	11					2				3
Плеснові	11(1)	3(1)		4	2	1				
Метаподії	3(3)			1(1)		1	8			
I фаланга	11(4)			4(1)	2	2				
II фаланга	5(2)					3				1
III фаланга	6			2						1
Разом**	311	19	4	148	175	29	35	3	1	9
II. Число особин										
Молоді	8			5	8	1	2			
Напівдорослі	2	2		1	5					
Дорослі	9	6	3	1	8	5	2	2	1	1
Разом	19	8	3	7	21	6	4	2	1	1
III. Стан зубного ряду нижніх щелеп										
M ₁ ще немає					4					
M ₂ ще немає	2			2						
M ₃ ще немає				2	6					
M ₃ прорізується				1	4					
M ₃ с	2			6	2					
Всі постійні	2				1		2			
Разом	6			11	13		2			

* В дужках тут і далі наведено кількість кісток, у яких ще не приросли епіфізи (від молодих та напівдорослих тварин).

** Крім того, знайдено 1 кістку від курки свійської, 8 кісток від інших птахів, не визначено 284 фрагменти.

Таблиця 2. Мінливість кісток ссавців з Пастирського городища.

Ознака (мм, %, абсолютні величини)	Бик	Вівця	Коза	Свиня
1. Обхват біля основи рогового стрижня самця		2 (123—145) 134,0*		
2. Великий діаметр біля основи його		2 (44—50) 47,0		
3. Малий діаметр біля основи його	2 (30—39,5) 34,75			
4. Відношення 3 до 2		2 (68—79) 73,5		
5. Альвеолярна довжина P ¹ -P ⁴				1 (—) 41,50
6. Довжина M ³	1 (—) 29,50			
7. Ширина M ³	1 (—) 17,50			
8. Альвеолярна довжина P ¹ -P ⁴ нижньої щелепи				1 (—) 46,50
9. Альвеолярна довжина P ₂ -P ₄ II	2 (47—47) 47,00			2 (33—34) 33,50

Ознака (мм, %, абсолютні величини)	Бик	Вівця	Коза	Свиня
10. Альвеолярна довжина М ₁ -М ₃ її	1 (—) 88,50			
11. Довжина М ₃	2 (36,5—37,5) 37,00			1 (—) 30,00
12. Ширина М ₃	2 (14,5—14,5) 14,50			1 (—) 15,00
13. Повна довжина атланта	1 (—) 71,50			1 (—) 45,00
14. Повна ширина атланта				1 (—) 73,00
15. Довжина вентральної дуги його	1 (—) 30,00			
16. Ширина біля передньої суглобової поверхні спістрофея	1 (—) 81,00			
17. Ширина нижнього кінця лопатки	1 (—) 63,50			4 (30,5—34) 32,25±0,94
18. Великий діаметр суглобової западини її	1 (—) 53,50	1 (—) 28,50		4 (27,5—30) 28,88±0,75
19. Малий діаметр її	4 (37—42,5) 39,75±2,36	1 (—) 22,00		6 (21—24) 22,83±0,75
20. Віддаль від гребеня до суглобової западини її		1 (—) 25,50		
21. Ширина шийки її				6 (20—23) 21,50±0,45
22. Відношення 19 до 17	1 (—) 66,00			4 (69—74) 71,38±1,49
23. Відношення 19 до 18	1 (—) 78,50	1 (—) 77,00		4 (79—80,5) 79,75±0,47
24. Відношення 20 до 21		1 (—) 1,11		
25. Повна довжина плечової		1 (—) 160,00		
26. Фізіологічна довжина її		1 (—) 148,00		
27. Ширина верхнього кінця її		1 (—) 43,00		
28. Ширина діяфізу її		1 (—) 18,00		
29. Ширина нижнього кінця її	3 (65—74) 68,83	5 (29—33,5) 32,30±1,03	1 (—) 35,00	3 (32,5—36) 34,67
30. Ширина блоку її	3 (60—66) 63,17	5 (27—31) 30,00±1,00	1 (—) 33,00	3 (27—29) 28,17
31. Медіальний поперечник блоку її	2 (34—39,5) 37,0	5 (19—21,5) 20,50±0,47	2 (16,5—22) 19,25	4 (26—26,5) 26,13±0,17
32. Поперечник жолобу блоку її	3 (25,5—28,5) 27,17	5 (14—16,5) 15,10±0,61	1 (—) 15,0	4 (16,5—18,5) 17,63±0,47
33. Відношення 27 до 25		1 (—) 27,00		
34. Відношення 28 до 25		1 (—) 11,50		
35. Відношення 29 до 25		1 (—) 21,00		
36. Відношення 30 до 25		1 (—) 19,50		
37. Відношення 31 до 30	2 (57,5—62) 59,75	5 (66—70,5) 68,40±0,94	1 (—) 66,50	3 (89,5—98) 92,83
38. Відношення 32 до 30	3 (41,5—45) 43,00	5 (47,5—53) 50,40±1,63	1 (—) 45,50	3 (58—65) 61,67
39. Ширина верхнього кінця промисевої	4 (71—92) 78,38±6,08	1 (—) 31,50		1 (—) 26,50
40. Ширина верхньої суглобової поверхні її	4 (65—84,5) 72,13±5,50	1 (—) 29,50		
41. Медіальний поперечник верхньої суглобової поверхні її	4 (34,5—45) 39,13±2,76	1 (—) 16,00		1 (—) 19,50
42. Латеральний поперечник верхньої суглобової поверхні її	5 (22,5—32) 25,70±2,51	1 (—) 12,50		
43. Ширина діяфізу її	2 (41,5—50) 45,75	2 (17—17) 17,00	1 (—) 17,50	2 (17,5—19,5) 18,50
44. Ширина нижнього кінця її		1 (—) 29,50	1 (—) 28,50	
45. Відношення 41 до 39				1 (—) 73,50
46. Відношення 41 до 40	3 (33,5—57,5) 55,83	1 (—) 54,00		
47. Відношення 42 до 41	3 (60—71) 64,33	1 (—) 78,00		
48. Поперечник на рівні вінцевого відростку ліктьової	2 (52,5—53,5) 53,00			1 (—) 31,50

Ознака (мм, %, абсолютні величини)	Бик	Вівця	Коза	Свиня
49. Повна довжина п'ясткової (у свині — п'ясткової-III)		1 (—) 128,50		1 (—) 70,50
50. Ширина верхнього кінця її	2 (54—55) 54,50	1 (—) 25,00		2 (16—16,5) 16,25
51. Поперечник верхнього кінця її	2 (33,5—34) 33,75	1 (—) 17,50		2 (16—17) 16,50
52. Ширина діафізу її	1 (—) 28,50	1 (—) 15,00		1 (—) 12,50
53. Поперечник діафізу її	1 (—) 21,00	1 (—) 10,00		
54. Ширина нижнього кінця її		1 (—) 28,50		1 (—) 16,50
55. Відношення 50 до 49		1 (—) 19,50		1 (—) 23,50
56. Відношення 52 до 49		1 (—) 11,50		1 (—) 17,50
57. Відношення 54 до 49		1 (—) 22,00		1 (—) 23,50
58. Відношення 51 до 50	2 (62—62) 62,00	1 (—) 70,00		2 (100—103) 101,50
59. Відношення 53 до 52	1 (—) 73,50	1 (—) 66,50		
60. Довжина кульшової западини таза				3 (31—33) 32,17
61. Ширина кульшової западини таза				2 (31—31) 31,00
62. Ширина нижнього кінця стегнової		1 (—) 39,00		
63. Ширина діафізу великогомілкової	1 (—) 35,00			
64. Ширина нижнього кінця її	2 (55—59) 57,00			
65. Поперечник нижнього кінця її	1 (—) 42,00	1 (—) 21,50		
66. Відношення 65 до 64	1 (—) 71,00			
67. Зовнішня довжина таранної	4 (55—64,5) 60,13±3,61			
68. Внутрішня довжина її	3 (51,5—58,5) 55,77			
69. Ширина верхнього кінця її	4 (36—43) 40,75±2,07			
70. Ширина нижнього кінця її	3 (35—40) 38,17			
71. Відношення 70 до 67	3 (62—63,5) 63,00			
72. Повна довжина п'ясткової	1 (—) 129,50			
73. Ширина на рівні вінцевого відростку її	1 (—) 41,50			
74. Поперечник там же її	1 (—) 42,50			1 (—) 22,50
75. Ширина центральної	1 (—) 53,50			
76. Поперечник її	1 (—) 51,00			
77. Ширина верхнього кінця плеснової (у свині — плеснової-IV)	2 (46,5—48) 47,25	1 (—) 20,00		2 (14,5—15) 14,75
78. Поперечник верхнього кінця її	1 (—) 45,00	1 (—) 20,00		2 (19,5—22) 20,75
79. Ширина діафізу її	2 (27—28) 27,50	2 (11—14) 12,50		1 (—) 13,00
80. Поперечник діафізу її	1 (—) 24,00	1 (—) 10,50		1 (—) 10,00
81. Ширина нижнього кінця її	1 (—) 51,50	1 (—) 27,00		
82. Поперечник нижнього кінця її	1 (—) 29,50	1 (—) 16,50		
83. Відношення 78 до 77	1 (—) 97,00	1 (—) 100,00		2 (134,5—146,5) 140,50
84. Відношення 80 до 79	1 (—) 85,50	1 (—) 75,00		1 (—) 77,00
85. Відношення 82 до 81	1 (—) 57,50	1 (—) 61,50		
86. Індекс медіальних валиків її	1 (—) 76,50	1 (—) 63,50		
87. Індекс латеральних валиків її	1 (—) 75,00	1 (—) 64,50		
88. Повна довжина I фаланги	1 (—) 58,50			2 (32—36) 34,00
89. Довжина по середній лінії її	1 (—) 51,00			2 (28,5—32) 30,25
90. Ширина верхнього кінця її	3 (26—28) 27,17			2 (15—16,5) 15,75
91. Поперечник верхнього кінця її	2 (30—30) 30,00			2 (16,5—17) 16,75

Ознака (мм. %, абсолютні величини)	Бик	Вівця	Коза	Свиня
92. Ширинна діафізу її	3 (21—25,5) 23,33			2 (11—11,5) 11,25
93. Поперечник діафізу її	1 (—) 16,50			2 (9,5—10,5) 10,00
94. Ширина нижнього кінця її	1 (—) 26,50			2 (13,5—14,5) 14,00
95. Поперечник нижнього кінця її	1 (—) 19,50			2 (10—10,5) 10,25
96. Відношення 90 до 88	1 (—) 44,50			2 (41,5—51,5) 46,50
97. Відношення 92 до 88	1 (—) 36,00			2 (30,5—36) 33,25
98. Відношення 94 до 98	1 (—) 45,50			2 (37,5—45,5) 41,50
99. Відношення 91 до 90	2 (109—115,5) 112,25			2 (100—113,5) 106,75
100. Відношення 93 до 92	1 (—) 78,50			2 (82,5—91) 86,75
101. Відношення 95 до 94	1 (—) 73,50			2 (69—78) 73,50
102. Повна довжина II фаланги	2 (32—32,5) 33,75			1 (—) 24,00
103. Довжина по середній лінії її	2 (30—30) 30,00			1 (—) 22,00
104. Ширина верхнього кінця її	2 (25,5—29) 27,25			1 (—) 14,00
105. Ширина нижнього кінця її	2 (22,5—23) 22,75			1 (—) 12,50
106. Відношення 104 до 102	2 (72—90,5) 81,25			1 (—) 58,50
107. Відношення 105 до 102	2 (63,5—72) 67,75			1 (—) 52,00
108. Довжина переднього краю III фаланги	1 (—) 48,00			
109. Підощевця довжина її	1 (—) 58,00			
110. Висота її	1 (—) 32,00			
111. Відношення 110 до 108	1 (—) 72,00			
112. Висота в холці (в см)		2 (62,5—68) 65,25		

* Тут і далі наведено: кількість вимірів (межі мінливості) середнє арифметичнє ± його помилка.

Таблиця 3. Мінливість кісток коня свійського, собаки свійського, кабана, козулі звичайної та тура з Пастирського городища.

Ознака (мм. %)	Кінь	Собака	Кабан	Козуля	Тур
1. Альвеолярна довжина P ₁ -M ₃ нижньої щелепи		1 (—) 71,00*			
2. Альвеолярна довжина P ₁ -P ₄ її		2 (38—42,5) 40,25			
3. Альвеолярна довжина M ₁ -M ₃ її		1 (—) 33,50			
4. Довжина M ₁		2 (20—22,5) 21,25			
5. Ширина M ₁		2 (8,5—9) 8,75			
6. Повна довжина атланта		1 (—) 38,50			
7. Повна ширина атланта		1 (—) 77,00			
8. Ширина блоку плечової		1 (—) 20,50			
9. Медіальний поперечник блоку її		1 (—) 18,00			

Ознака (мм. %)	Кінь	Собака	Кабан	Козуля	Тур
10. Поперечник жолобу блоку її		1 (—) 11,50			
11. Відношення 9 до 8		1 (—) 88,00			
12. Відношення 10 до 8		1 (—) 56,00			
13. Медіальний поперечник верхньої суглобової поверхні променевої					1 (—) 63,50
14. Ширина діафізу її		1 (—) 13,00			
15. Ширина нижнього кінця її		1 (—) 23,00			1 (—) 104,00
16. Поперечник нижнього кінця її		1 (—) 13,00			
17. Відношення 16 до 15		1 (—) 70,00			
18. Повна довжина стегнової		1 (—) 180,50			
19. Ширина верхнього кінця її		1 (—) 40,00			
20. Ширина діафізу її		1 (—) 14,50			
21. Ширина нижнього кінця її		1 (—) 31,50			
22. Відношення 19 до 18		1 (—) 22,00			
23. Відношення 20 до 18		1 (—) 8,00			
24. Відношення 21 до 18		1 (—) 17,50			
25. Ширина діафізу великогомілкової			1 (—) 25,00		
26. Ширина нижнього кінця її	1 (—) 72,50	1 (—) 20,00	1 (—) 34,00		
27. Поперечник нижнього кінця її	1 (—) 46,00	1 (—) 14,00	1 (—) 32,00		
28. Відношення 27 до 26	1 (—) 63,50	1 (—) 70,00	1 (—) 94,00		
29. Зовнішня довжина таранної				1 (—) 32,00	
30. Внутрішня довжина її	1 (—) 53,00			1 (—) 30,00	
31. Ширина верхнього кінця її				1 (—) 20,50	
32. Ширина нижнього кінця її	1 (—) 49,00			1 (—) 19,50	
33. Відношення 32 до 29				1 (—) 61,00	
34. Відношення 32 до 30	1 (—) 92,50				
35. Повна довжина п'яткової		1 (—) 42,50			
36. Ширина на рівні вінцевого відростку її		1 (—) 14,50			
37. Поперечник там же		1 (—) 18,50			
38. Повна довжина II фаланги (у коня — передньої)	1 (—) 46,50				1 (—) 53,50
39. Довжина по середній лінії її	1 (—) 43,50				1 (—) 45,50
40. Ширина верхнього кінця її					1 (—) 44,50
41. Поперечник верхнього кінця її	1 (—) 32,00				
42. Ширина діафізу її	1 (—) 42,50				
43. Поперечник діафізу її	1 (—) 22,50				

Ознака (мм, %)	Кінь	Собака	Кабан	Козуля	Тур
44. Ширина нижнього кінця II					1 (—) 36,50
45. Поперечник нижнього кінця II	1 (—) 28,50				
46. Відношення 40 до 38					1 (—) 83,50
47. Відношення 42 до 38	1 (—) 91,50				
48. Відношення 44 до 38					1 (—) 68,00
49. Відношення 43 до 42	1 (—) 53,00				

* Тут і далі наведено: кількість вимірів (межі мінливості) середнє арифметичне.

Примітки

¹ Белан Н. Г. Фауна городища Монастырек на Среднем Днепре // Использование методов естественных наук в археологии.— К., 1978.— С. 99.

² Тимченко Н. Г. К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье).— К., 1972.— С. 68.

³ Журавлев О. П. Животноводство и охота в украинской лесостепи (I тыс. н. э.) // Комплексные методы исследования археологических источников. Материалы к конференции 21—23 ноября 1989 г.— М., 1989.— С. 11.

⁴ Цалкин В. И. Фауна из раскопок боршевских и роменских городищ // СА.— 1969.— № 4.— С. 93.

⁵ Белан Н. Г. Указ. соч.— С. 102; Тимченко Н. Г. Указ. соч.— С. 84—91.

⁶ Журавлев О. П. Указ. соч.— С. 11.

⁷ Белан Н. Г. Указ. соч.— С. 102—103.

⁸ Тимченко Н. Г. Указ. соч.— С. 99.

⁹ Журавлев О. П. Дрібна рогата худоба елліністичного періоду Ольвії // Археологія.— 1980.— № 34.— С. 98.

¹⁰ Тимченко Н. Г. Указ. соч.— С. 187.

¹¹ Там же.— С. 44—45.

¹² Белан Н. Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. н. е. // Археологія.— 1977.— № 24.— С. 35—36.

¹³ Флинт В. Е., Чугунов Ю. Д., Смирин В. М. Млекопитающие СССР.— М., 1970.— С. 213.

¹⁴ Белан Н. Г. Фауна городища...— С. 99; Тимченко Н. Г. Указ. соч.— С. 148—149.

¹⁵ Тимченко Н. Г. Указ. соч.— С. 141.

¹⁶ Белан Н. Г. До історії мисливства...— С. 97.

О. П. Журавлев

ДОМАШНИЕ И ДИКИЕ МЛЕКОПИТАЮЩИЕ ИЗ ДРЕВНЕРУССКОГО ПАСТЫРСКОГО ГОРОДИЩА

В статье дана характеристика домашним и диким млекопитающим, кости которых были найдены при раскопках Пастырского городища, датированного второй половиной VII — VIII в. н. э. Сделаны выводы о своеобразии животноводства на этом городище (преобладание домашних свиней и значительный процент мелкого рогатого скота), а также породного состава домашнего быка, которые не имели аналогов среди древнерусских памятников Среднего Поднепровья.

The paper presents the characteristics of domestic and wild mammals, the osteological findings of which were investigated in Pastyr settlement attributed to the second half of 7th and 8th AD. The author draws inference about distinctive quality of the cattle-breeding in the settlement (predominance of domestic pigs and significant percentage of sheep and goats) and pedigreed structure of domestic bull herds; the later is unrivalled among the Ancient Rus' sites in the Middle Dnieper.

Одержано 26.04.98.

ПАЛЕОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ПАСТИРСЬКОГО ГОРОДИЩА

Г. О. Пашкевич

Зразки обвугленого зерна для палеоботанічного дослідження були відібрані О. М. Приходьком у 1991-1992 та у 1995 роках при розкопках великої споруди № 1. На думку дослідника, ця споруда, можливо, використовувалась мешканцями городища як зерносховище. Трохи раніше, у 1990 р. була зроблена спроба виявити склад культурних рослин на підставі аналізу відбитків зернівок, зафіксованих у глиняному тісті керамічних виробів. На чотирьох з десяти переглянутих денців горщиків з розкопу 6, кв. В-9 виявлено 6 відбитків зернівок проса.

Перше повідомлення про залишки харчових рослин на городищі подано В. П. Петровим¹. Посилання на його статтю з описом знахідки коржів з просяної муки тепер є майже в кожній праці або статті, присвяченій господарській діяльності слов'янських племен. Про силу силену обвугленого зерна, знайденого при розкопках городища, неодноразово казав М. Ю. Брайчевський. Але перші проби обвугленого зерна і дійсно у великому об'язі зібрав О. М. Приходьок. Аналіз зразків виконано у відділі фізико-природничих методів досліджень археологічних матеріалів Інституту археології НАН України. Всього проаналізовано 26 зразків, 24 з яких відібрано під час розкопок у заповненні споруди та два зразки - з заповнень горщиків: гончарного, знайденого в 1995 році в кв. В-12, та ліпного, з квадрату П-20 (розкопки 1991 року). Об'єм зразків коливався від декількох мілілітрів до десятків літрів. Він включав обвуглені зернівки та насіння, змішані з грудками землі, вуглинками, фрагментами кераміки. Щось схоже на чорного коржа розміром 9×6,2×1 см знаходилось у зразку з кв. Н-31, відібраного на глибині 1,2—1,3 м. При розгляді під мікроскопом виявилось, що цей «корж» утворений з обвуглених зернівок проса, що спеклися лусками. Самі зернівки майже повністю вигоріли, а пустоти, що залишилися, зберігають форму зернівок. В цьому ж зразку ще було 90 мл обвуглених зернівок проса (пшона) без лусок. Звичайно зернівки проса без лусок не спікаються і знаходяться в силючому стані. Підрахунки показали, що в 10 мл міститься 1500 зернівок. Отже цей зразок складається з 135 000 зернівок пшона.

Зразки було промито у воді через сито з отвором у 0,25 мм, а та частина, що залишилась, була звільнена вручну від вуглинок та грудочок землі. З обвугленої маси, що залишилась, для аналізу відбиралась середня проба об'ємом 10 мл.